

Doorgaande lijn
van voor- naar
vroegschoolse
educatie

Inleiding

Waarom werken aan een doorgaande lijn?

Achterstanden die bij binnenkomst in groep 1 al bestaan, blijken tijdens de basisschoolperiode moeilijk weg te werken. Kern van het onderwijsachterstandenbeleid is daarom om met risicoleerlingen al op de peuterspeelzaal of in het kinderdagverblijf te starten met educatieve programma's. Een doorgaande lijn in de vorm van een doorlopend VVE-programma van voorschoolse voorzieningen naar de groep 1 en 2 levert een betere 'startpositie' op voor groep 3.

Wanneer kinderen instromen in groep 1, hebben ze al een hele ontwikkeling doorgemaakt. Thuis, op een kinderdagverblijf of op een peuterspeelzaal. Scholen zien het positieve resultaat van voorschoolse educatie bij kinderen die dit gevolgd hebben. Vaak is vanuit het kinderdagverblijf of de peuterspeelzaal bekend welke stappen ze hebben gemaakt in hun ontwikkeling. Peuterspeelzalen, maar ook steeds meer kinderdagverblijven, observeren en registreren de ontwikkeling van kinderen. De basisschool kan hier gebruik van maken, maar in de praktijk gebeurt dat lang niet altijd.

Het is dan ook voor basisscholen en besturen zinvol om na te gaan hoe deze doorgaande lijn met de voorschoolse educatie te optimaliseren is en zodoende het aanbod in de onderbouw te versterken. Alle redenen om samen met voorschoolse voorzieningen te werken aan doorgaande lijnen.

Wat verstaan we onder een doorgaande lijn?

Bij doorgaande lijnen gaat het om een ononderbroken ontwikkelingsgang van kinderen door het onderwijs. Het gaat in dit geval om een doorgaande lijn van voorschoolse educatie (in peuterspeelzalen of kinderdagverblijven) naar voegschoolse educatie (in groep 1 en 2). Er zijn heel veel manieren om een doorgaande lijn te realiseren. Hoe je dat doet, is afhankelijk van de visie en aanpak van de school, de omgeving waarin de school staat, en allerlei andere factoren. Daarom geven we in deze brochure geen 'blauwdruk' voor de doorgaande lijn. Wel laten we zien wat de mogelijkheden zijn, met andere woorden: waar kun je aan denken als je de doorgaande lijn wilt versterken? Bij de doorgaande lijn onderscheiden we de volgende aspecten:

- De doorgaande lijn in het beleid: samenwerking en afstemming tussen peuterspeelzalen/ kinderdagverblijven en de school.
- De overdracht van gegevens van de peuterspeelzaal of het kinderdagverblijf naar de school.
- De inhoudelijke doorgaande lijn: doorlopende programma's, leerlijnen voor taal, rekenen, sociale ontwikkeling.

In deze brochure geven we voor al deze aspecten goede voorbeelden en tips vanuit de praktijk. Hiervoor hebben we een aantal scholen geïnterviewd die zelf aangaven 'good practice' te zijn op dit terrein. Ook hebben we een aantal experts geïnterviewd.¹

¹ Zie achterin voor een lijst van scholen en experts die bij de totstandkoming van deze brochure betrokken zijn geweest. Daarnaast hebben we gebruik gemaakt van de publicatie 'Op zoek naar 'best practices': opbrengsten van Amsterdamse voorscholen, zie literatuur op p.23.

1 De doorgaande lijn in het beleid

Met de inwerkingtreding van de wet OAB in 2006 zijn gemeente, schoolbesturen, peuterspeelzalen en kinderopvang gezamenlijk verantwoordelijk voor de afstemming tussen voor- en vroegschoolse educatie. De knip in verantwoordelijkheden heeft dit niet gemakkelijker gemaakt.² Wat is er nodig om tot afstemming van beleid en goede samenwerking te komen? Aan de hand van een aantal goede voorbeelden uit de praktijk geven we aan wat de succesfactoren zijn:

- Actief beleid vanuit de gemeente
- Coördinatie en realisatie van randvoorwaarden
- School en peuterspeelzaal als één geheel

Actief beleid vanuit de gemeente

Tijdens het GOA-beleid was voor- en vroegschoolse educatie beleidsmatig één geheel. Maar sinds de knip in 2006 worstelen gemeenten met het regievoeren. Ook zijn gemeenten conform de bepalingen in de AMvB OAB bezig gegaan hun bijdrage aan vroegschoolse educatie af te bouwen tot nul. Scholen zijn gecompenseerd door een toevoeging aan de lumpsum (zie de brochure “Overzicht financiën vroegschoolse educatie”^{*)}). Gemeenten hebben extra financiële middelen om het bereik van VVE onder doelgroepeuters te verhogen: het Rijk streeft naar 100 procent doelgroepbereik in 2011. Om dit te bereiken wordt ook steeds meer VVE in de kinderopvang aangeboden en door gemeente betaald. Als resultaat

van de ‘knip’ en de vraag van het Rijk om voor 100 procent van de doelgroepeuters VVE-aanbod te verzorgen, zijn de inspanningen van veel gemeenten vooral op de voorschoolse educatie gericht. Tegelijkertijd is de vroegschoolse educatie voor veel scholen steeds minder goed in stand te houden. Dit heeft deels te maken met onduidelijkheid over de beschikbare middelen, nu deze in de lumpsum zijn opgenomen, en deels met onvoldoende of teruglopende middelen als gevolg van de nieuwe gewichtenregeling.

Toch zijn er gemeenten die geld aan vroegschoolse educatie besteden, bijvoorbeeld door nog zorg te dragen voor scholing in VVE-programma’s. In de wet OKE wordt waarschijnlijk de mogelijkheid

2 Door de wijziging in het onderwijsachterstandenbeleid in 2006 zijn de gemeenten verantwoordelijk voor het voorschoolse deel en de schoolbesturen voor het vroegschoolse deel. Er is daardoor sprake van een ‘knip’: bestuurlijk/beleidsmatig is het niet meer één geheel.

*) Romeinse cijfers verwijzen naar de literatuurlijst op p.23

geschapen voor gemeenten om geld te besteden aan bijvoorbeeld vroegschoolse VVE, in plaats van aan schakelklassen. Scholen blijven dan zowel inhoudelijk als financieel verantwoordelijk voor de vroegschoolse educatie. Gemeenten kunnen hierbij wel extra ondersteunen vanuit hun eigen lokale taalbeleid. Gemeenten zijn echter niet verplicht om dit te doen en scholen hebben geen 'recht' op ondersteuning vanuit de gemeente: zij hebben de vrijheid om over dit onderwerp al dan niet afspraken te maken.

Op dit moment is vastgelegd (in de WPO, art 167a) dat schoolbesturen met gemeenten en kinderopvanginstellingen afspraken dienen te maken over onder andere de doorlopende leerlijn van voorschoolse educatie naar basisonderwijs.³ Het voorbeeld hieronder geeft aan hoe een

'Vanuit de gemeente is er een werkgroep opgezet om doelgroeppeuters allemaal op de peuterspeelzaal te krijgen. Het percentage kleuters dat hier binnenkomt zonder een voorschoolse voorziening te hebben bezocht was 50% en is nu nog maar 20%. De doorstroom van de peuterspeelzaal naar de school verloopt goed, maar de taalachterstand is vaak nog niet helemaal weggewerkt bij binnenkomst.'

Harm Blumers en Ellie Otten, directeur en leerkracht schakelgroep 1/2 OBS De Barte te Drachten

3 Bij inwerkingtreden van de wet OKE moeten schoolbesturen vanaf 2010 ook resultaatafspraken over vroegschoolse educatie maken met de gemeente.

gemeente bij kan dragen aan een doorgaande lijn, in dit geval door te zorgen voor een goede doorstroom van kinderen van voorschoolse naar vroegschoolse educatie.

Gemeenten kunnen ook bijdragen aan de inhoudelijke afspraken over de doorgaande lijn.

'Een goed voorbeeld van een kleinere gemeente die heel actief is, is de gemeente Zwijndrecht. De CED-groep heeft voor deze gemeente een 'affiche' gemaakt met de hoofdpunten in de taalontwikkeling van kinderen van 0 tot 6. Met behulp hiervan kunnen scholen en peuterspeelzalen gerichte inhoudelijke afspraken maken over de doorgaande lijn. Het is wel van belang dat leidinggevenden en personeel over implementatievaardigheden beschikken: met alleen een document met richtlijnen wordt de doorgaande lijn nog niet in de praktijk toegepast.'

Anja de Rooij en Suze van de Pol, experts CED-groep

Ook in de huisvesting kunnen gemeenten faciliteren. Door nieuwe huisvesting zijn veel basisscholen en peuterspeelzalen of kinderdagverblijven in één multifunctioneel gebouw gevestigd. Dit biedt kansen voor de doorgaande lijn: je kunt optimaal gebruik maken van elkaars nabijheid, niet alleen in de wandelgangen of op het schoolplein, maar met

een doorlopend programma en uitwisseling van expertise en gegevens.

Coördinatie en randvoorwaarden

groep 1-2. De belangrijkste is coördinatie. De coördinator is onder andere verantwoordelijk voor de planning en afstemming van programma-activiteiten en voor het voorzitten van overleg tussen leidsters en leerkrachten die bij VVE betrokken zijn. Enkele malen per jaar komen deze bij elkaar om over het gebruik van het programma te praten en hier afspraken over te maken.

Basisschool Het Startblok heeft één coördinator voor de (in pandige) peuter- en kleutergroepen. 'Ik zorg voor de inhoudelijke afstemming, maar mijn rol omvat meer dan het begeleiden van de methodiek. Ik voer de functioneringsgesprekken, beheer de financiën, doe alle inschrijvingen, houd de wachtlijst in de gaten en zit vergaderingen voor. Ik vind het prettig dat ik daarvoor een aanvullende managementopleiding heb gedaan.'

Jorien Desjardijn, VVE-coördinator OBS Het Startblok te Schiedam

De coördinator moet niet de enige verantwoordelijke zijn. Het is essentieel dat er steun is vanuit de directie van de school (en van de betrokken voor-

Er is een aantal randvoorwaarden om te komen tot afstemming tussen voorschoolse instellingen en

schoolse instellingen). De directie zorgt idealiter voor een aantal randvoorwaarden, zoals de inrichting van de ruimte, de aanwezigheid van materialen, scholing van het personeel en dubbele bezetting (bij een groot aantal doelgroepleerlingen).

Ook is van belang dat er een stabiel team is van leidsters en leerkrachten. Er kan echter verloop zijn doordat oudere leerkrachten met pensioen gaan, doordat jongere leerkrachten wegtrekken uit de stad, en doordat leerkrachten rouleren binnen de groepen 1 t/m 8. Er dient dus voorzien te zijn in doorlopende scholing van nieuwe onderbouwleerkrachten.

'De directie is zeer betrokken bij VVE. De adjunct-directeur heeft het eerste jaar ook de Ko-training mee gevolgd en deed in dat kader ook klassenbezoeken. Hierdoor heeft zij goed zicht op de invoering en inhoudelijke aspecten van het programma, en op de noodzaak om de ruimtes aan te passen.'

Moniek van Rooij en Rensie van Kemenade, adjunct-directeur en leerkracht groep 1 / 2 Basisschool Tweelingen, Eindhoven

School en peuterspeelzaal als één geheel

Het realiseren van een doorgaande lijn heeft meer kans van slagen als de school en de peuterspeelzaal als één geheel worden beschouwd. We noemen enkele mogelijkheden hiervan:

- Peuterspeelzaal en school onder één bestuur
- Vormen van koppels met peuterspeelzalen/ kinderdagverblijven waarvan veel peuters doorstromen
- Een duidelijke structuur voor gezamenlijk overleg, activiteiten en scholing
- Eén lijn in programma en didactiek (zie hoofdstuk 3)
- Vestiging in één gebouw (bijvoorbeeld een multifunctionele accommodatie)

Sommige opties zijn vergaand: het is niet voor ieder schoolbestuur haalbaar en wenselijk om een peuterspeelzaal onder het bestuur op te nemen, en vestiging in één gebouw is praktisch, maar niet noodzakelijk. De volgende schets laat een mogelijkheid zien.

Basisschool Het Startblok staat in een 'aandachtswijk' (Vogelaarwijk). Er zijn vijf kleutergroepen en vier inbandige Integrale Peuterspeelzaal (IP) groepen. De peuter- en kleutergroepen werken met het programma Startblokken/Basisontwikkeling, een programma dat nauw aansluit bij de schoolvisie van de school als geheel: ontwikkelingsgericht onderwijs. In Schiedam wordt hard gewerkt om van alle 'gewone' peuterspeelzalen IP-groepen te maken. De peuterleidsters van Het Startblok hadden destijds een GOA-aanstelling, deze is nu overgenomen door het schoolbestuur. Iedere IP-groep kan twee of vier dagdelen aanbieden. Het huidige beleid binnen de gemeente Schiedam is dat peuters uitsluitend op grond van een indicatie van het consultatiebureau vier dagdelen kunnen afnemen. Alle andere kinderen komen twee dagdelen. De coördinator is verantwoordelijk voor de afstemming. Er wordt gewerkt met dezelfde thema's, de peuterleidsters zitten bij de onderbouwvergadering en al het personeel zit samen aan de koffietafel. Met elkaar willen zij de kinderen verder brengen. Daarbij helpt het ook dat de peuters doorstromen naar de school: de doorstroom is 98%.

Schets van OBS Het Startblok, Schiedam

Praktijktips voor scholen en schoolbesturen

“Stel één coördinator VVE (dus voor de peuters én de kleuters) aan die al op de school werkt. Geef diegene een rol die meer omvat dan alleen het begeleiden van de methodiek. Het is wel belangrijk dat diegene goed op de hoogte is van nieuwe ontwikkelingen en een managementopleiding heeft gevolgd.”

“Bij de brede school liggen veel kansen. Benut de informele momenten en koppel binnen- en buitenschools leren met elkaar.”

“Schoolbesturen: zorg dat kinderopvang en peuterspeelzaal in huis komen. Het levert mooiere en beter benutte ruimtes op (en dat scheelt geld), en een beter beeld van elkaar. Organiseer gezamenlijke activiteiten, festiviteiten en workshops met ouders.”

“Wanneer je samen in één gebouw zit, is het belangrijk dat je het gevoel hebt dat je samen voor dezelfde kinderen hard aan het werk bent. Haal de leidsters en de ouders letterlijk in de school. Fysiek is het één geheel, gevoelsmatig moet dat ook zo zijn. Laat ouders bij de inschrijving voor de peutergroepen ook meteen de kleutergroepen zien, zodat ook zij zien dat we met elkaar de kinderen verder brengen.”

2 Overdracht van gegevens

Een belangrijk aspect voor het realiseren van een doorgaande lijn is de overdracht van gegevens. Wat is hiervoor nodig en wat zijn de mogelijkheden? Een eerste vereiste is dat voorschoolse instellingen en scholen systematisch observeren en registreren. Overdracht kan vervolgens plaatsvinden via een doorlopend observatiesysteem of met een overdrachtsformulier. Voor zorgkinderen is systematische observatie, registratie en overdracht extra belangrijk. Hier besteden we expliciet aandacht aan. Tot slot noemen we enkele aandachtspunten bij de overdracht.

In de Agenda 'Focus op voorschoolse educatie'⁴ is opgenomen dat schoolbesturen ernaar streven ten minste de volgende gegevens van de voorschoolse educatie op te nemen in de leerlingvolgsystemen van de basisscholen (bij de instroom in groep 1, indien een leerling VVE heeft gevolgd):

- het aantal maanden VVE dat een leerling heeft gevolgd;
- het VVE-programma dat een leerling heeft gevolgd;

- de uitkomsten van de toetsen/observaties van de leerling met het oog op de voortgang in zijn ontwikkeling;
- de sociaal-emotionele ontwikkeling van een leerling.

Dit heeft een vervolg in de registratie van toets- en volggegevens in de groepen 1 en 2. De gegevens worden gebruikt voor kwaliteitszorg op leerling- en schoolniveau.

Observeren en registreren

Het is zinvol om voor de voorschoolse educatie doelgericht te werken. Dat betekent dat je doelen formuleert: waar moeten kinderen staan bij de overgang naar groep 3 (einddoel) en waar moe-

ten ze aan het einde van iedere periode staan (tussendoelen). Om na te gaan of de doelen ook daadwerkelijk zijn bereikt, is het nodig om systematisch te observeren en toetsen. Belangrijker nog

4 De Agenda "Focus op voorschoolse educatie" is een convenant (september 2008) tussen schoolbesturen- en onderwijsvakorganisaties, de VNG en de staatssecretaris van OCW.

is dat peuterspeelzalen en scholen op basis van de resultaten (vervolg)activiteiten plannen die passen bij de ontwikkeling van de kinderen (zie ook de brochure Kwaliteitszorg bij vroegschoolse educatieⁱⁱⁱ).

De gegevens die vanuit de peuterspeelzaal beschikbaar zijn, zijn voor de basisschool vooral bruikbaar als de manier waarop het observatie- of toetsstelsel wordt gehanteerd vergelijkbaar is met de werkwijze op school.

‘De leerkrachten van alle groepen hebben de training effectief en doelgericht lesgeven gevolgd. Werkwijze: vooraf bepalen wat je wilt bereiken – dat met de kinderen bespreken – het directe instructiemodel toepassen – controleren. Als je een duidelijk leerdoel stelt, staan kinderen er open voor. Als je dat voortdurend controleert en aan het einde van de les vaststelt dat je het hebt gehaald, boek je resultaat.’

Harm Blumers en Ellie Otten, directeur en leerkracht schakelgroep 1/2 OBS De Barte te Drachten

Wat zijn de mogelijkheden voor de overdracht van gegevens naar de basisschool? Twee opties zijn het vermelden waard: het overdrachtsformulier en een doorlopend volgsysteem. Dat laatste kan een onderdeel zijn van een doorlopend VVE-programma, maar dit hoeft niet zo te zijn.

‘Alle gegevens over de individuele ontwikkeling op de kernactiviteiten (constructie, spel, rekenen/wiskunde, lezen/schrijven en gespreksactiviteiten) worden beschreven in het digitale leerlingvolgsysteem Horeb: Handelingsgericht Observeren, Registreren en Evalueren van Basisontwikkeling. Horeb is een onderdeel van Startblokken/Basisontwikkeling. In Horeb maken de leidsters en leerkrachten voor elke dag een specifiek aanbod voor een aantal kinderen in de groep. Bij deze activiteit ben je als leidster of leerkracht heel bewust aanwezig. Vervolgens wordt van deze activiteit een reflectie per kind geschreven, wat daarna automatisch in het kinderdagboek van het desbetreffende kind komt.’

Jorien Desjardijn, VVE-coördinator OBS Het Startblok te Schiedam

Het volgende voorbeeld geeft aan dat een doorlopend volgsysteem heel bruikbaar is, maar dat er daarnaast ruimte moet zijn voor ‘warme overdracht’, dat wil zeggen, overleg tussen leidster en leerkracht. In dergelijk overleg staat toelichting op de toets- en observatiegegevens centraal, doordat de leidster deze kan aanvullen met waarnemingen over het kind, bijvoorbeeld: wat kan het kind, hoe leert het het best, etc.

‘De kinderen worden getoetst bij de instroom in groep 1. Het volgsysteem van Piramide dat wordt gebruikt in de peuterspeelzaal, loopt door in groep 1-2. Dit systeem sluit ook goed aan bij het Cito-LOVS. Overdracht vindt dus plaats op papier, daarnaast is er overdrachtsoverleg tussen de leidster en de leerkracht van groep 1.’

Harm Blumers en Ellie Otten, directeur en leerkracht schakelgroep 1/2 OBS De Barte te Drachten

Naast de bredere doorlopende volgsystemen waarin meer ontwikkelingsgebieden worden gevolgd, zijn er ook volgsystemen die zich richten op specifieke aspecten van de ontwikkeling. Een voorbeeld van een dergelijk doorlopend volgsysteem is ‘Zo doe ik’ⁱⁱⁱ⁾. Dit systeem brengt de sociale ontwikkeling van kinderen van 0 tot 4 in beeld en loopt in de basisschool door onder de naam Sociale Competentie Observatie Lijst (SCOL).^{iv)}

Het overdrachtsformulier is een ander middel om gegevens over te dragen van de peuterspeelzaal

naar de basisschool. Het gaat daarbij vaak om lokale initiatieven, waar de gemeente bij betrokken is (vaak al vanuit het GOA-beleid). Het is echter de vraag of de informatie op een formulier voldoende is. Ook hier is aan te raden om ook te investeren in ‘warme overdracht’.

‘In samenwerking met de gemeente en andere partners willen we in de toekomst een complete doorgaande lijn realiseren van het consultatiebureau tot het voortgezet onderwijs. Voor de overdracht van peuterspeelzaal naar basisschool is dit al geregeld, met het overdrachtsformulier Peuterestafette. Hiermee worden gegevens van kinderen met betrekking tot gedrag, motoriek, taal/woordenschat vanuit de peuterspeelzaal overgedragen naar de basisschool. Peuterestafette is niet meer dan een overdrachtsformulier. Er is wel contact met de peuterspeelzaal, maar niet heel veel. Maar voor ons levert dat eigenlijk te weinig informatie op over het kind.’

Piet Hoogerwerf en Plonie Spijker, directeur en tutor groep 1/2 basisschool Op Dreef te Nieuw Venneep

Registratie en overdracht bij zorgkinderen

Systematisch observeren en registreren en een zorgvuldige overdracht is met name bij zorgkinderen van groot belang. Door het gebruik van obser-

vatie- of volgsystemen wordt het voor leidsters en leerkrachten gemakkelijker om zorgkinderen tijdig te signaleren. Daarnaast is een zorgnetwerk,

waarin scholen, voorschoolse instellingen en zorginstellingen samenwerken, en waarin ook ‘warme overdracht’ plaatsvindt, onmisbaar. Voor de hand liggende partijen zijn onder andere het consultatiebureau, logopedie en een orthopedagoog.

Leerlingen waarvan de ontwikkeling stagneert worden, na toestemming van de ouders, besproken in het zorgteam. Dit zorgteam kent een brede samenstelling. Naast de IB-er van de school bestaat het uit een leidster van de peuterspeelzaal, een schoolarts en vertegenwoordigers van het consultatiebureau, jeugdzorg en maatschappelijk werk. Het voordeel van een dergelijk zorgteam is dat de lijnen naar alle organisaties kort zijn zodat snel de juiste hulp geboden kan worden.’

**Regien Hoedemakers, leerkracht basisschool
Onder de Kastanje, en Angelien Tillmann,
peuterspeelzaal Ukkepek, Sittard**

Er zijn ook scholen waarbij de IB-ers de kinderen volgen van de voorschoolse educatie (in samenwerking met een zorgconsulent) tot en met groep 3. Op deze manier kan de school beter en eerder inspelen op de zorg die kinderen nodig hebben als ze de basisschool binnenkomen.

Aandachtspunten bij de overdracht van gegevens

Voor de overdracht van gegevens van peuterspeelzaal of kinderdagverblijf naar de basisschool is toestemming van de ouders nodig. Het is verstandig om bij de binnenkomst op de peuterspeelzaal of het kinderdagverblijf al met ouders te regelen dat gegevens mogen worden overgedragen. Hierover kunt u afspraken maken met de voorschoolse

instellingen waar u veel kinderen van binnen krijgt. Goede overdracht is verder gebaat bij een goede relatie tussen leidsters en leerkrachten. Onbekend maakt soms onbemind. Het kan helpen bij elkaar in de groep te gaan kijken en zo zicht te krijgen op elkaars werkwijze in de praktijk, een vorm van collegiale consultatie. Het CED heeft een Kijkwijzer

ontwikkeld voor leidsters en leerkrachten die bij elkaar in de groep gaan kijken. Het is een half-product, dat op maat wordt gemaakt.

Houd er rekening mee dat er in de formatie van leidsters vaak geen ruimte is gereserveerd voor afstemming met de basisschool. Leidsters moeten dit 'erbij doen' zonder dat ze daar uren voor hebben.

Praktijktips voor scholen en schoolbesturen

“Ga kijken bij elkaar: wat vind je belangrijk? Het begint met een persoonlijk contact. Werkwijze: eerst voorbespreken – kijkwijzer maken – bezoek – terugkoppeling. Koppel ook de leuke dingen terug, niet alleen maar wat er misgaat.”

3 Een inhoudelijke doorgaande lijn

Hoe geef je inhoudelijk vorm aan de doorgaande lijn van de voor- naar de vroegschoolse periode? Ook dit laten we zien aan de hand van goede voorbeelden uit de praktijk. Uiteraard biedt een VVE-programma houvast. Daarnaast is er veel (aanvullend) materiaal waarmee je meer inhoud kunt geven aan ontwikkelingslijnen binnen de domeinen taal, rekenen en sociaal-emotionele ontwikkeling. Hiervoor kunnen basisscholen ook voortbouwen op de inzichten in de ontwikkelingsstadia van 0-4 jarigen die vanuit de kinderopvang zijn geformuleerd. Aan de hand daarvan kunnen duidelijke afspraken worden gemaakt over het stimuleren van taal, rekenen en sociaal emotionele ontwikkeling. Tot slot kunnen (gezamenlijke) ouderactiviteiten bijdragen aan de doorgaande lijn.

VVE-programma's

Het gebruik van een VVE-programma biedt enige garantie voor een doorgaande lijn. Maar niet iedere basisschool werkt met een VVE-programma. Ook zonder een doorlopend VVE-programma kun je werken aan een inhoudelijke doorgaande lijn tussen voor- en vroegschoolse educatie.

'De school heeft bewust de keuze gemaakt om VVE aan alle kinderen aan te bieden, omdat we segregatie niet nog verder willen brengen. Peuterplaza Eckhart werkt met Puk & Ko, in groep 1-2 wordt gewerkt met Ik & Ko. We stemmen af op thematisch niveau en organiseren één keer per jaar een gezamenlijke activiteit. De leerkrachten en leidsters zijn samen op de Ko-training geweest.'

Moniek van Rooij en Rensie van Kemenade, adjunct-directeur en leerkracht groep 1-2 Basisschool Tweelingen, Eindhoven

‘Een van de succesfactoren voor VVE is de samenwerking tussen de basisschool en de peuterspeelzaal. Het is daarbij niet essentieel dat de basisschool en de peuterspeelzaal met dezelfde methode werken. Wij werken ieder met een andere methode, maar zorgen voor afstemming door aan dezelfde thema’s te werken. Voorbeelden van dergelijke thema’s zijn voeding en Sinterklaas. Bij elk thema proberen we ook activiteiten gezamenlijk te doen. Zo komen de peuters al een aantal keer op basisschool. Daardoor is de ‘grote school’ voor hen niet meer zo spannend als ze er daadwerkelijk naar toe gaan.’

Regien Hoedemakers, leerkracht basisschool Onder de Kastanje, en Angelien Tillmann, peuterspeelzaal Ukkepek, Sittard

Naast een doorlopend VVE-programma vanuit de peutergroepen kun je volgens onderstaande school met een onderliggende visie en eigen creativiteit nog een stap verder komen met de doorgaande lijn.

‘Startblokken biedt geen kant en klare werkjes. Het biedt visie, een activiteitenplanning en een bronnenboek met ideeën. Het past goed bij onze visie van ontwikkelingsgericht leren. De leidsters en leerkrachten hebben de rol van de ‘meerwetende partner’: ze gaan altijd een stapje verder dan het kind, om het uit te dagen. Eigen creativiteit is belangrijk. Er zijn er velerlei boeken, zoals die van Frea Janssen-Vos^{v)}, waar je heel veel informatie uit kunt halen. De leidsters en leerkrachten vullen dit aan met eigen materiaal, bijvoorbeeld afkomstig van internet. Peuters en kleuters werken aan dezelfde thema’s. Soms zijn er subthema’s voor de peuters en is het meer uitgebreid voor de kleuters. Na een startactiviteit volgen nog vijf weken met kernactiviteiten. Deze zijn altijd gericht op constructie en beeldende activiteiten, spel, rekenen/wiskunde, lezen/schrijven en gespreksactiviteiten. In alle ruimtes kun je duidelijk zien met welk thema er gewerkt wordt.’

Jorien Desjardijn, VVE-coördinator OBS Het Startblok te Schiedam

Domeinen: taal, rekenen en sociaal-emotionele ontwikkeling

We geven voor drie ontwikkelingsgebieden tips om tot een doorgaande lijn van voor- naar vroeg-schoolse educatie te komen.

Taal

Een grote diversiteit aan talig materiaal en talige activiteiten is de belangrijkste bouwsteen voor

taalontwikkeling. Binnen VVE-programma's wordt voor wat betreft de materialen standaard gewerkt met doordacht ingerichte hoeken en themamaterialen. Daarnaast is essentieel dat er veel talige interactie is; leerkrachten/leidsters stimuleren kinderen om iets te zeggen, ook al kunnen ze het nog niet goed. Om te komen tot een doorgaande lijn in de taalontwikkeling van kinderen, kunt u met peuterspeelzalen en kinderdagverblijven afstemmen over de manier waarop aan taalstimulering wordt

gedaan. Daarnaast kan het inzichtelijk zijn te bespreken wat u als school op taalgebied verwacht van kinderen die instromen uit peuterspeelzalen en kinderdagverblijven. Het Pedagogisch kader kindercentra 0-4 kan hierbij een handig hulpmiddel zijn (zie kader).

Wat kunnen kinderen als ze de basisschool binnenkomen? Het Pedagogisch kader kindercentra 0-4 jaar^{vi)} gaat uitgebreid in op de ontwikkelingsstadia van kinderen van 0-4. Hieronder presenteren we een kernachtige samenvatting uit dit kader van de ontwikkeling die een peuter tussen 30-48 maanden doormaakt:

- Groei woordenschat naar 1000-3000 woorden
- Gebruik voorzetsels
- Groei zinslengte naar drie/vier/vijfwoordzinnen
- Vanaf drie jaar gebruik samengestelde zinnen
- Verbuigingen van een zelfstandig naamwoord (meerwoord, verkleinwoord)
- Vervoegingen van het werkwoord
- Vraagwoorden (waar/waarom?)
- Interesse voor rijmpjes
- Taal in rollen- en fantasiespel

Er kunnen natuurlijk grote verschillen zijn in taalverwerving tussen kinderen. Dat komt onder andere door verschillen in de hoeveelheid en de kwaliteit van de interacties van ouders en pedagogisch medewerkers met de kinderen. Leidsters kunnen de taalontwikkeling stimuleren door 'sensitieve responsiviteit': begrijpen wat het kind wil zeggen door te verkennen waar de aandacht van het kind naar uitgaat en welke emotie daaraan verbonden is. Hierbij kunnen ze de 'methodiek van de drie V's' toepassen (*verkennen* waar het kind mee bezig is, *verbinden* van taal aan de activiteit van het kind, en *verrijken* door de belangstelling te verwoorden en uit te breiden)

Het pedagogisch kader is bedoeld voor de kinderopvang en is niet doorgetrokken naar het basisonderwijs. Wel heeft het CED, in opdracht van de gemeente Zwijndrecht, een affiche gemaakt met de doorgaande lijn in de taalontwikkeling van 0-6 jaar (wat mag je van een kind van een bepaalde leeftijd verwachten?). Hierdoor komt ook de overgang tussen de periode 2,5-4 jaar en 4-6 jaar in beeld. Er zijn vier componenten onderscheiden – we geven bij iedere component een voorbeeld van de overgang van peuter naar kleuter:

- Mondelinge taalvaardigheid: een kind van 4-6 breidt de woordenschat uit naar abstracte woorden
- Spelen met taal/taalbewustzijn: een kind van 2,5 tot 4 maakt zinnen van 3-6 woorden, een kind van 4-6 spreekt meestal in goedlopende zinnen
- Geschreven en gesproken taal: een kind van 2,5-4 begint met het maken van schrijfkraabbels, een kind van 4-6 kan de eigen naam schrijven
- Boekoriëntatie/verhaalbegrip: een kind van 2,5-4 kan globaal een verhaal navertellen, een kind van 4-6 kan een verhaal enigszins voorspellen.

Dit soort overzichten kan bruikbaar zijn voor het overleg met peuterspeelzalen en kinderdagverblijven over het vormgeven van een doorgaande lijn in stimuleren van de taalontwikkeling van voor- naar vroegschoolse.

Idealiter heeft de school een taalbeleidsplan. Hierin kunt u de doorgaande lijn vanuit de voor-schoolse periode meenemen. Het Expertisecentrum

Nederlands heeft een 10-stappenplan gemaakt als handig hulpmiddel voor het maken van een taalbeleidsplan^{vii}). Hierbij hoort ook een analyse van het aanbod. Op de website www.taalpilots.nl/implementatiekoffer/methoden staat een schema om het taalaanbod in groep 1 en 2 te analyseren op aspecten die van belang zijn voor het leren lezen in groep 3. Het gaat dan om aspecten als beginnende geletterdheid, verhaalbegrip, mondelinge communicatie. Dit schema kan bruikbaar zijn om tussendoelen op te stellen en ook om samen met de peuterspeelzaal of het kinderdagverblijf te kijken welke aspecten al enigszins in de voorschoolse periode aan bod (kunnen) komen.

Hieronder geven we enkele voorbeelden van manieren waarop scholen en peuterspeelzalen op een afgestemde manier de taalontwikkeling stimuleren.

‘In de peutergroep en door de hele school heen werken we met “riedelen”. Riedelen houdt in dat wanneer een kind een grammaticafout maakt, de leidster/leerkracht met de groep kinderen de zin correct zegt in een vast ritme, waardoor het beter blijft hangen.’

Jorien Desjardijn, VVE-coördinator OBS Het Startblok te Schiedam

'Taalontwikkeling krijgt veel aandacht. Er wordt op zo veel mogelijk manieren geprobeerd dit onder de aandacht te brengen (visueel, auditief). Aan elk thema van ons programma Ik en Ko zijn verschillende activiteiten gekoppeld die gericht zijn op taal. De activiteiten zijn vooral gericht op woordenschatuitbreiding: "benoemen, benoemen, benoemen". Daarnaast wordt er bijv. gewerkt aan de lidwoorden. Het gaat er steeds om zoveel mogelijk met concrete, tastbare dingen te werken, bijv. met platen, kaartjes, thematafels en klankspelletjes.'

Moniek van Rooij en Rensie van Kemenade,
adjunct-directeur en leerkracht groep 1/2
Basisschool Tweelingen, Eindhoven

Rekenen/wiskunde

Rekenen/wiskunde krijgt in groep 1-2 beduidend minder aandacht dan taal. In VVE-programma's is het wel opgenomen, maar volgens experts is er 'meer uit kinderen te halen.' Net als bij taal kan een overzicht van ontwikkelstappen bij rekenen/wiskunde bruikbaar zijn voor het overleg met peuterspeelzalen en kinderdagverblijven over het vormgeven van een doorgaande lijn in het stimuleren van de rekenontwikkeling. We noemen enkele beschikbare overzichten.

Het Pedagogisch kader kindercentra 0-4 jaar geeft ook op het gebied van rekenen/wiskunde inzicht in de stadia van de ontwikkeling van kinde-

ren in de voorschoolse periode. Het kader geeft aan wat de ontwikkeling is op het gebied van:

- Kenmerken van voorwerpen (kleur, grootte, smaak, geluid, functie)
- Hoeveelheid en aantal (veel vs. weinig, groot vs. klein)
- Ruimte (positiebepaling, woorden boven, onder, naast, op, beneden)
- Tijd (dagritme, volgorde van gebeurtenissen)
- Oorzaak en gevolg (verband tussen gebeurtenissen in de tijd, als dit, dan dat)

Daarbij worden talloze tips aangedragen voor leidsters om deze ontwikkeling te stimuleren. Het kader kan leerkrachten inzicht geven in het beginniveau waarmee kinderen binnenkomen op de basisschool.

Het Freudenthal Instituut^{viii)} spreekt in het boek 'Jonge kinderen leren rekenen' van 'ontluikende gecijferdheid' in de voorschoolse periode. Dat is het proces waarbij peuters grotendeels op eigen kracht meer besef krijgen van de verschillende betekenissen van getallen en de samenhang daartussen. Daarin zijn de volgende elementen te onderscheiden: tweehed, drieheid en veelheid onderkennen als een eigenschap van een verzameling objecten; telrij leren opzeggen; naspelen van resultaatief tellen en symboliseren op de vingers. Geleidelijk aan krijgen getallen steeds meer betekenis op zichzelf. Als het kind binnenkomt in de kleutergroep, is het proces van uitbreiding en met elkaar in verband brengen nog in volle gang. Ook zijn er grote verschillen tussen kinderen.

‘De opleiding tot pedagogisch medewerker besteedt weinig tot geen aandacht aan dit vakgebied. Aan echt ‘rekenen/wiskunde onderwijs’ kun je beginnen als het kind ongeveer 3,5 is. Maar sommige kinderen zijn er al eerder aan toe. Door verschil in aanleg en sociaal-economische achtergrond zijn de verschillen tussen kinderen bij binnenkomst in groep 1 gigantisch.’

Willem Uittenbogaard, expert Freudenthal Instituut

Een andere bruikbare richtlijn voor rekenen en wiskunde in groep 1-2 is het boek ‘Wiskunde-avonturen met jonge kinderen’^{ix} van het CPS. Dit boek start bij de kleuters, maar geeft wel aan binnen welke kaders jonge kinderen zich ontwikkelen. Kinderen proberen greep te krijgen op hun omgeving, willen het zelf doen en zoeken contact met anderen. Ze imiteren, experimenteren, oefenen en werken samen. Het reken- en wiskunde-onderwijs zou hier bij aan moeten sluiten, dat wil zeggen dat het aan moet sluiten bij de interesse van kinderen, dat er ruimte moet zijn voor hun eigen actieve inbreng, en dat het onderwijs in rekenen en wiskunde moet aansluiten bij andere ontwikkelingsgebieden (sociaal, motorisch, taal, etc.).

Het programma ‘Talentenkracht’^{x)} kan inspiratie bieden over de speelse manier waarop je kinderen wiskundig/technisch inzicht kunt ontlokken. Dit pro-

gramma wil antwoord vinden op de vraag welke talenten, mogelijkheden en kwaliteiten kinderen in de leeftijd van 3-5 jaar hebben en op welke manier leidsters, leerkrachten en ouders deze talenten kunnen stimuleren.

‘In veel peuter- en kleutergroepen is er veel vrij spel, bijvoorbeeld in themahoeken. Voor het onderzoek van Talentenkracht nemen we kinderen apart om taakjes te doen. Voor een leerkracht is zo’n individuele benadering niet haalbaar. Maar het kan wel met groepjes van 4-5 kinderen. Medewerkers van het Freudenthal Instituut laten leidsters en leerkrachten over hun schouder meekijken, zodat ze weten hoe ze talenten kunnen ontlokken en het beste uit het kind naar boven kunnen halen bij een taak. Kinderen worden gestimuleerd om dingen zelf te ontdekken. De taak kan vrij eenvoudig zijn. Het materiaal moet wel uitdaging bieden – en de begeleider moet er stimulerende vragen bij stellen. Ook bij de themahoeken doen leidsters en leerkrachten er goed aan om aan te schuiven – en te kijken hoe ver ze de kinderen kunnen laten komen.’

Willem Uittenbogaard, expert Freudenthal Instituut

Sociaal-emotionele ontwikkeling

Het stimuleren van de sociaal-emotionele ontwikkeling behoort tot de 'core business' van peuterspeelzalen en kinderdagverblijven, en neemt ook in de kleutergroepen een prominente plaats in.

'De doorgaande lijn moet zich niet alleen richten op taal en rekenen, er wordt gegild en geroepen om "gedrag". De discussie is dan ook "Wat is een VVE-doelgroepkind?". Daar horen ook sociaal-emotionele ontwikkeling en motorische ontwikkeling bij.'

Anja de Rooij en Suze van de Pol, experts CED-groep

Er wordt (met name door basisscholen) ook vaak gesproken over 'sociale competentie'. Doorlopend van 0 tot 18 jaar onderscheiden we daarin drie componenten^{xi}:

- **Jezelf:** het gaat hier om kennis en vaardigheden van het kind zelf. Het kind geeft richting aan zijn/haar eigen ontwikkeling in wisselwerking met de omgeving. Belangrijke vaardigheden die hier bij horen zijn initiatief nemen, zelfstandig dingen doen, opkomen voor jezelf.
- **Jezelf en de ander:** hier gaat het om kennis en vaardigheden in relatie tot anderen. Bijbehorende vaardigheden zijn aardig doen, samen spelen, imiteren, emoties herkennen, luisteren.
- **Jezelf en de groep:** hierbij gaat het om kennis en

vaardigheden in relatie tot de groep, met vaardigheden als speelgoed delen, overleggen, zich aan de regels houden, conflicten oplossen. Leidsters en leerkrachten kunnen dit stimuleren door 'sensitieve responsiviteit' te tonen. Belangrijke vaardigheden daarvoor zijn het tonen van interesse en positieve betrokkenheid, vragen serieus nemen, duidelijke regels en afspraken stellen, en ruimte geven voor eigen initiatief. Het is voor de doorgaande lijn van belang zicht te krijgen over de manier waarop peuterspeelzalen en kinderdagverblijven hieraan werken. Vaak is dit beschreven in een pedagogisch beleidsplan. Ook moet sociaal-emotionele ontwikkeling onderdeel zijn van de overdracht, zodat de onderbouwleerkracht het beginniveau van de instromende kinderen kent.

Voor de Oberon-brochure 'Werken aan de sociale ontwikkeling van peuters' is aan leidsters gevraagd welke vaardigheden zij belangrijk vinden bij de overgang naar het basisonderwijs. Zij noemen dan met name weerbaarheid, goed met elkaar omgaan en zelfredzaamheid. Enkele voorbeelden uit de brochure:

'Voor de overgang naar de basisschool is het vooral belangrijk dat kinderen voor zichzelf op kunnen komen, dat ze vragen durven stellen en samen kunnen spelen.'

‘Respect voor elkaar, luisteren naar elkaar en het ontwikkelen van inlevingsvermogen zijn de belangrijkste sociale vaardigheden die kinderen in de voorschoolse periode leren ontwikkelen.’

Sociaal-emotionele ontwikkeling komt aan bod in de VVE-programma's. Daarnaast zijn op veel basisscholen specifieke programma's of methodieken in gebruik voor sociale competentie. Een voorbeeld hiervan is 'Taakspel'. Het CED heeft deze methodiek doorgetrokken naar de voorschoolse periode en de BSO. Het gaat om een spel, waarin de kinderen leren om zelf afspraken en regels op te stellen en je hier aan te houden in je 'team'.

Het betrekken van ouders

Met name als er sprake is van achterstanden is het essentieel om ouders actief te betrekken bij de voegschoolse educatie. Achterstanden werk je moeilijk weg als er thuis sprake is van een taalarme of spelarme omgeving. Het is belangrijk om deze ouders te laten zien wat ze thuis met hun kind kunnen doen om hun ontwikkeling te stimuleren. Scholen en peuterspeelzalen/kinderdagverblijven kunnen hierin samen optrekken door gezamenlijke activiteiten aan te bieden. Door een doorgaande lijn in de ouderactiviteiten vanuit de peuterspeelzaal of het kinderdagverblijf naar de onderbouw aan te brengen, is er voor ouders sprake van een vertrouwde werkwijze. Zo kunt u als school voortbouwen op de 'goodwill' die voorschools is opgebouwd bij ouderactiviteiten.

Vaak zijn ouderactiviteiten onderdeel van het VVE-programma. Zo krijgen ouders van veel scholen bij ieder thema een brief mee, waar suggesties in staan voor wat ze thuis kunnen doen, met een voor-

denlijst erbij. Andere manieren om ouders te betrekken zijn:

- Organiseren van themabijeenkomsten over opvoedingsvraagstukken of het VVE-programma
- Een ouderkamer inrichten (koffie-inloop)
- Speluitleen voor ouders die thuis weinig (educatief) speelmateriaal voor hun kinderen hebben
- Contactouders die een brugfunctie vervullen en helpen activiteiten te organiseren.

We illustreren dit met enkele voorbeelden.

‘Om de betrokkenheid van ouders te vergroten beginnen we elke dag met een inloopkwartier. Ouders kunnen dan meedoen en zien op die manier waar hun kinderen mee bezig zijn. Verder worden ouders constant goed geïnformeerd over waar de school mee bezig is. Zo krijgen de kinderen woordjes en liedjes op papier mee naar huis zodat ze er thuis met hun ouders mee aan de slag kunnen.’

Regien Hoedemakers, leerkracht basisschool Onder de Kastanje, en Angelien Tillmann, peuterspeelzaal Ukkepek, Sittard

‘Voor de ouders met peuters hebben we zes ouderbijeenkomsten per jaar, deze zijn verplicht. De coördinator steekt er veel energie in maar de opkomst is meestal laag. Ouders werken overdag en kunnen niet komen. Voor de ouders van alle kinderen op school organiseert de onderbouwcoördinator gedurende het hele jaar ouderbijeenkomsten, vaak in samenwerking met een externe instantie. Ook zijn er speciale vrouwenavonden, waarbij de opkomst erg goed is.’

Jorien Desjardijn, VVE-coördinator OBS Het Startblok te Schiedam

Praktijktips voor scholen en schoolbesturen

“Het kost veel tijd en energie om de door-
gaande lijn goed neer te zetten, het komt niet
vanzelf. Belangrijk is om goed te plannen, de
thema’s van de gebruikte VVE-methode van
te voren uit te werken en de taken goed te
verdelen.”

“Probeer niet te rigide vast te houden aan wat
er vanuit het programma wordt voorgeschre-
ven, maar pas de dingen zo nodig aan aan
de eigen schoolsituatie. Je moet wel adem
kunnen halen.”

“Bij rekenen/wiskunde: probeer je als leer-
kracht of leidster te verplaatsen in de kinderen.
Hoe denken ze? Probeer het beste in ze boven
te halen. Laat je inspireren door de filmpjes op
de website www.talentenkracht.nl.”

“Richt je niet alleen op taal, maar juist ook op
rekenen. Voor een taalzwakke leerling kan dit
een gebied zijn waarin hij of zij kan uitblin-
ken. Dat geeft ook zelfvertrouwen.”

“Betrek ook ouders. Wat kinderen al kunnen, is
sterk afhankelijk van het sociaal-economische
milieu waaruit het kind komt. Laat ouders uit
sociaal zwakkere milieus ook zien wat ze met
hun kind kunnen doen om het te stimuleren.”

Checklist voor de doorgaande lijn van voor- naar vroegschoolse educatie

In deze brochure laten we zien welke mogelijkheden er zijn om een doorgaande lijn te realiseren van de voorschoolse periode naar de eerste groepen van de basisschool. We sluiten af met een checklist die in beeld brengt hoe je er voor staat: wat doe je al en wat moet er nog gebeuren?

	Beleid
☐	De gemeente zet zich actief in (voert regie, stelt financiën beschikbaar, brengt partijen bijeen).
☐	Er is een coördinator die verantwoordelijk is voor de doorgaande lijn van voor- naar vroegschoolse. De directie zorgt voor randvoorwaarden en er is doorlopende scholing van nieuwe onderbouwleerkrachten.
☐	Er is een duidelijke structuur voor gezamenlijk overleg, activiteiten en scholing met de voorschoolse instelling(en).
	Overdracht van gegevens
☐	Er zijn duidelijke doelen gesteld: wat moeten kinderen kunnen bij binnenkomst van de basisschool, bij de overgang naar groep 3, en daar tussenin?
☐	Er wordt systematisch geobserveerd en geregistreerd, bij voorkeur met een doorlopend kindvolgsysteem.
☐	Gegevens van de voorschoolse instellingen worden digitaal/schriftelijk overgedragen aan de basisschool. Daarnaast vindt warme overdracht plaats (bijvoorbeeld overleg leidster-leerkracht).
☐	Er is een zorgnetwerk waarin de basisschool, de voorschoolse instellingen en een aantal zorginstellingen participeert.
	Inhoudelijke doorgaande lijn
☐	Er is sprake van één doorlopend programma met de voorschoolse instelling(en) en/of duidelijke afspraken over de aanpak van taal, rekenen en sociaal-emotionele ontwikkeling.
☐	De stadia van taalontwikkeling zijn duidelijk omschreven; er is sprake van één taallijn met de voorschoolse instelling(en) en de basisschool bouwt voort op de eerdere ontwikkeling van kinderen.
☐	Het beginniveau rekenen/wiskunde van de leerlingen die instromen vanuit de voorschoolse instellingen is bekend bij de basisschool (door overdracht); de basisschool sluit aan bij de interesses van kinderen en stimuleren kinderen om zelf te ontdekken.
☐	Het is duidelijk waar de voorschoolse instelling(en) aan gewerkt hebben wat betreft de sociale ontwikkeling; de basisschool bouwt verder voort aan vaardigheden omtrent 'jezelf', 'jezelf en de ander' en 'jezelf en de groep'.
☐	Ouders worden actief betrokken, zodat weten wat zij kunnen doen om de ontwikkeling van hun kind te stimuleren.

Literatuur

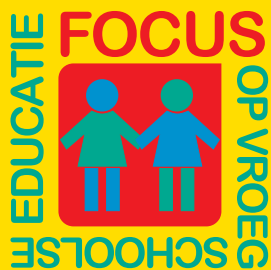
- i Zuidam, M. (2009). *Overzicht financiën vroegschoolse educatie*. Utrecht: Oberon
- ii Oomens, M. (2009). *Kwaliteitszorg bij vroegschoolse educatie*. Utrecht: Oberon
- iii CED-groep (2005). *Zo doe ik*. Rotterdam: CED-groep.
- iv CED-groep (2006). *Sociale Competentie Observatie Lijst*. Amersfoort: Kwintessens.
- v Janssen-Vos, F. (2008). *Basisontwikkeling voor peuters en de onderbouw*. Assen: Van Gorcum.
- vi Singer, E., & Kleerekoper, L. (2009). *Pedagogisch kader kindercentra 0-4 jaar*. Maarssen: Elsevier gezondheidszorg.
- vii Beek, A. van, Duerings, J. en Tomesen, M. (2009). *Samenwerken aan taalbeleid: in tien stappen naar een taalbeleidsplan*. Nijmegen: Expertisecentrum Nederlands.
- viii Treffers, A., Van den Heuvel-Panhuizen, M., & Buys, K. (1999). *Jonge kinderen leren rekenen. Tussendoelen annex leerlijnen*. Groningen: Wolters Noordhof.
- ix Baltussen, M., Klep, J., & Leenders, Y. (1997). *Wiskunde-avonturen met jonge kinderen. De wiskundige ontwikkeling in het onderwijs aan jonge kinderen*. Amersfoort: CPS.
- x Van Bentum, J., Dijkgraaf, R. & De Lange, J. (2005). *Talentenkracht*. Amsterdam/Utrecht
- xi Walraven, M., Oomen, C., Klein, T., & Appelhof, P. (2006). *Sociale competentie in beeld. Een begrippen- en analysekader*. Utrecht: Oberon

A. Veen, J. Roeleveld, & M. van Daalen (2005). *Op zoek naar best practices: opbrengsten van Amsterdamse voorscholen*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut.

Good practice scholen en experts

- OBS De Barte, Drachten. Harm Blumers (directeur) en Ellie Otten (leerkracht schakelgroep 1-2).
- Basisschool Onder de Kastanje, Sittard. Regien Hoedemakers (leerkracht).
- Basisschool Op Dreef, Nieuw Venne. Piet Hoogerwerf (directeur) en Plonie Spijker (tutor groep 1-2).
- OBS Het Startblok, Schiedam. Jorien Desjardijn (VVE-coördinator).
- Basisschool Tweelingen, Eindhoven. Moniek van Rooij (adjunct-directeur) en Rensie van Kemenade, (leerkracht groep 1-2)
- Peuterspeelzaal Ukkepek, Sittard. Angelien Tillmann
- CED-groep. Anja de Rooij (expert VVE) en Suze van de Pol (expert VVE).
- Freudenthal Instituut. Willem Uittenbogaard (expert rekenen-wiskunde).

Deze brochure maakt onderdeel uit van het ondersteuningstraject bij de Agenda 'Focus op vroegschoolse educatie'

Projectorganisatie

De ondersteuning van schoolbesturen en scholen bij de Agenda 'Focus op vroegschoolse educatie' wordt uitgevoerd door het onderzoeks- en adviesbureau Oberon te Utrecht. De coördinatie is in handen van een projectgroep met als leden:

- Wendy de Geus, Oberon, projectleider
- Ron Davids, Bond KBO, lid projectgroep namens de gezamenlijke onderwijsorganisaties
- Jo Kloprogge, zelfstandig adviseur en lid van de projectgroep

Informatie

Voor meer informatie kunt u een bericht sturen naar info@focusvroegschool.nl.